

Karşıtların Birliğinde Kültür ve İdeoloji: Sınıf Kavgasının Uğrakları

Emre Arslan

Egemen kullanımında kültür, farklı toplumlar, sanat biçimleri ve bilimler hakkında edinilen bilgi ve görgü anlamına gelmektedir. Böylece bu bilgilere ulaşanlar, diğer deyişle bilgili görgülü insanlar kültürlü, bunlara ulaşamayanlar ise kültürsüz olarak nitelenir. Bu kavramın en yüzeysel algılanışıdır; bu kullanımda kültür bir süs ya da bir aksesuardan öte anlam taşımaz. Daha gelişkin öteki egemen kullanımlarında ise kültür; bir toplumun, bir grubun ya da bir kesimin sahip olduğu ortak veya benzer nitelikler (yeme, içme, aile ilişkileri, din vs.) olarak görülür. Burada artık kültürlü ve kültürsüz ayrımı yoktur. Her kişinin, her grubun, her ulusun kendine göre bir kültürü vardır. Bu yaklaşımda herkes yetiştiği ortamın kültürünü taşır ve herkes kendi kültürü içinde yaşar, o kültürü gittiği her yere taşır. Ancak kültürün taşıyıcısı olan özneler birbirleriyle karşılaştıkları zaman ne olacaktır? Muhafazakar bakış açısına sahip olan özneler kendi

kültürlerinin diğer kültürlerden üstün olduklarını söyleyecekler ve kendi kültürlerini dayatmaya çalışacaklardır. Daha insancıl, açık yaklaşıma sahip olan egemen kullanımında ise farklı kültürler birarada yaşayabilir ve hatta birbirlerinden birşeyler öğrenebilirler. Bugün oldukça güç kazanmış olan çok-kültürcülük (*multiculturalism*) ve bunun da ilerisinde kültürler-arasıcılık (*interculturalism*) bu yaklaşımlara örnek verilebilir. Ancak en muhafazakarından en radikale kadar bütün bu yaklaşımlar kültürü ortak bir temelde ele alırlar: Kültür hep belirli bir öznenin (kişi, grup ya da toplum) sahip olduğu (ister doğuştan ister sonradan kazanılmış olsun) bir takım nitelikler (alışkanlıkları, dinsel görüşü, aile ilişkileri vs.) olarak görülür. Tüm bu egemen kullanımlarda kültürün taşıyıcısı olan özneler arasında ilişki olabileceği akla gelir ama kültürün kendisinin bir ilişki olduğu akla gelmez. Biz kültürün sadece bir ilişki değil aynı

zamanda içsel bir ilişki ve karşıtların birliğinin bir uğrağı olduğunu iddia edeceğiz.

İdeoloji kavramı ise kültür kavramına göre daha tartışmalıdır. Bu kavramın tam olarak neye gönderme yaptığı konusunda daha az anlaşma vardır. Ancak en yaygın kullanımında ideoloji; bilimsel olmayan, yanlış ve çarpıtmalarla yüklü bilgi, inanış ve fikir kümesidir. Bu kullanımda ideoloji sahiplenilen bir şey değildir, o hep başkasının bir özelliği olarak görülür. Daha ince olan başka bir egemen kullanımında ise ideoloji belirli ölçüde doğru içerir ve bu, ideolojinin yaşamasının koşuludur. Ancak her iki kullanımında da ideoloji hep belirli bir öznenin (kişi, grup veya toplum) niteliği olarak görülür. Tıpkı kültür kavramında olduğu gibi ideoloji de içsel bir ilişki ve karşıtların birliğinin bir uğrağı olarak görülmez.

Egemen kullanımlarının aksine ideoloji ve kültürün herhangi bir öznenin niteliğine indirgenemeyeceğini söylüyoruz. Bunlar belirli bir içsel ilişkiler alanında karşıtların birliğinin birer uğrağıdır. Lenin 'Diyalektik Sorunu Üzerine' adlı kısa yazısında; diyalektiğin, karşıtların özdeşliği, daha doğrusu karşıtların birliği¹ ilkesine yeterince önem verilmediğini söyleyerek bazı alanlarda buna örnekler vermiştir: 'Matematikte artı (+) ve eksi (-) veya diferansiyel ve integral, mekanikte etki ve karşı etki, fizikte elektriklerin negatif ve pozitif kutupları, kimyada atomların bağlanması ve çözünmesi, ve tarih biliminde sınıf savaşları.' (1963:1371). Diyalektik düşünce ötekini sadece kendinden farklı görmez, aynı zamanda özdeş görür. Zira öteki ancak kendilikle çelişkin ilişkisinde varolabilir. Bu diyalektik bakış açısından, ideoloji sadece egemenlerin bir aracı değil, toplumsal formasyonun bir uğrağıdır. İdeoloji, içinde sınıf kavgasının verildiği, diğer deyişle karşıtların tarihteki birliği olan bir alandır. İdeolojiler toplumsal formasyonun bileşenlerini parçalar ve bunu yapmakla aynı anda başka bileşenlerini birleştirmiş olur.

Kültür ve ideoloji kavramlarının egemen kullanımlarında indirgemeci olarak ele alınışı bunların aynı işlevlere sahip oldukları anlamına gelmez. İki kavram da kendi içinde homojen bir bütünlüğü ima etmeyse de ideoloji genellikle başka ideolojilerle olan karşıtlığı (ama karşıtların birliği değil) ve ilişkisi (ama içsel bir ilişki değil) içinde düşünülür. Bu nesnel durum bize öncelikle kültürün ideolojik niteliği olduğunu gösterme görevini yüklüyor. İlişkisizliğe, çelişkisizliğe, homojenliğe işaret eden kavramların değişimi, çelişkiyi ve ilişkiyi hatırlatan kavramlarla açıklanması, ilk aşama için bize daha geniş bir bakış açısı kazandıracaktır. Örneğin bugün homojen ve çelişkisiz bir bütünü ima eden kavramlar olarak şunları tesbit edebiliriz: Kültür, zihniyet, mentalite, kimlik, fark, öteki, ırk, etnisite, vs. Bu kavramları tarihselleştirecek,

onları belirli bir ilişki düzeni içinde gösterecek kavramlar ise şunlar olabilir: İdeoloji, hegemonya, bilinç, şeyleştirme, sömürü, dışlama, ırksallaştırma, etnikleştirme, toplumsal cinsiyet vs. Ancak, bu ilk aşamadan daha hayati olan başka bir işlem daha yapmamız gerekiyor. Bu kavramların ancak belirli bir ilişkiler alanı içinde, çelişkin içsel bağıntılarıyla ve her bir toplumsal formasyonda edindikleri işlevsel biçim çerçevesinde ele alınabileceğini de söylemek gerekiyor. Başka bir ifadeyle bu kavramlar çelişkili ve değişen bir içsel ilişkiler alanının bir ögesi, dolayısıyla kendisi olarak görülmelidir². Daha somut söylemek gerekirse, kültür ve ideoloji tarihte sınıf savaşının ifadesini bulduğu alanlardır.

Yazının ilk kısmında ideoloji ve kültürün içsel ilişkiler alanında özün fonksiyonel biçimleri olduğunu göstermeye çalışacağız. Bunu yaparken ilk bölümde bütünü kurucu öğelerinin toplumsal üretim ilişkileri ve onun içerdiği kavramlar (üretim, üretim tarzı, toplumsal sınıf, emek, işbölümü vs.) olduğunu iddia edeceğiz. İkinci olarak bu bütünü homojen ve statik değil, çelişkin ve değişken bir bütün olduğunu belirteceğiz. Ayrıca bu çelişkin biçimlerin gündelik deneyim alanında sadece paradoks olarak göründüklerini öne süreacağız. Bu kısmın son bölümünde ise kültür ve ideoloji kavramlarının sınıf kavgasının bir uğrağı ve koşulu olduğu için aynı zamanda toplumsal üretim ilişkisinin bileşeni olduğunu belirtacağız.

Yazının ikinci kısmında ise kültürün ideolojik niteliği gösterilmeye çalışılacaktır. Ancak bunu gösterebilmek için maddi sınıf ilişkileri ve hegemonya uğraklarının da ortaya serilmesi gerekmektedir. Maddi sınıf ilişkileri, hegemonik süreçler ve ideoloji içsel ilişkiler alanının analitik olarak ayrıştırılabilecek üç uğrağını temsil etmektedir. İkinci kısımda bu uğrakları teker teker ele alırken aynı zamanda onların bugün egemen kullanımda tarihüstüleştirici işlev gören başka kavramları da açıklayabildiğini göstermeye çalışacağız.

1. İçsel İlişkiler Alanı ve Toplumsal Sınıf Fonksiyonları

a) Bütünlüğün Kurucu Öğeleri

İçsel ilişkiler alanının kurucu öğelerini toplumsal üretim ilişkileri ve onun zorunlu bileşenleri oluşturmaktadır. Elbette bu öğeler dünyadaki her varlığın sırrını açıklamamaktadır. Burada ilk belirtilmesi gereken şey, bütünden kastedilen şeyin aslında bir yalınlaştırma, bir çekip çıkarma, bir soyutlama olduğudur. Her bir soyutlama gibi, bu da kendi sorularını ve yanıtlarını beraberinde getirecektir. Bu soyutlama başka soyutlamaların sorularını daha iyi cevaplandırma iddiasıyla ortaya çıkmamakta-

dır. Bilakis başka soyutlamaların sorularının kendisini sorgulamayı, onun temellerini sarsmayı önüne hedef olarak koyacaktır. Örneğin doğanın ve ilk insanın nasıl yaratıldığı sorusuna, böyle bir soyutlamanın ancak şöyle bir cevabı vardır: Bu sorunun kendisi de bir soyutlama ürünüdür. Sosyalistler için dünya tarihi denilen şey insani emek aracılığıyla insanlar tarafından yaratılan şeylerden başka bir şey değildir (Marx, 1979:108). Bu nedenle sosyalistler böyle bir soruyu cevaplamakla uğraşmazlar, bu dinsel soyutlamanın hangi bakış açısından, hangi koşullarda ve ne amaçla üretildiğini göstermeye çalışırlar.

Dikkat edilirse, burada bütünlüğün kurucu öğelerinin ne olabileceğini belirlerken ve bunu başkalarına ispatlamaya çalışırken sadece düşünce düzeyinde olmayan bir sürece başvurulmaktadır. Örneğin yaşadığı toplumdaki egemen ilişkilerden rahatsızlık duymayan ve onu değiştirme isteğine sahip olmayan kişilere bu bütünlüğün öğelerini düşünce düzeyinde göstermek imkansızdır. Toplum içinde yaşayan ve yaşadığı toplum içindeki temel sorunlar hakkında düşünen herhangi bir kişi bunun nedenlerini ve ötesinin ne olabileceğini öğrenmek için araştırmaya başladığında bir çok ilişki biçimi ve olguyla karşılaşacaktır. Elbette varolan toplumu tam olarak anlamak ve aşmak isteyen birisinin bu olgu yığınıyla yetinmesi mümkün değildir. Bunları daha iyi gözlemeye ve aralarındaki bağı anlamaya çalışacaktır. Hem bütün bu olgulara bakmak mümkün olmadığından hem de araştırmasının belirli bir yerinde artık bunlar arasında bir tekrarlama ilişkisi sezeceğinden bir genellemeye ulaşmaya çalışacak, diğer deyişle bu milyonlarca olgu arasından bazıları seçmek zorunda kalacaktır. Artık bu olguların az çok birbirini tekrar ettiğini gördüğünde, bazı kavramların başka terimleri de temsil etme yetisini taşıdığını görecektir. Ancak bu nokta da yeterli olmayacaktır, çünkü daha yakından bir gözlem görebildiklerimiz arasında kurduğumuz neden-sonuç ilişkisinin bir çok kez işlemediğini gösterecektir. Öyleyse daha geniş bir açıdan bakmalı ve tarihte ne olduğu araştırılmalıdır.

Tekrar eden ve tarih sahnesinden silinen ilişki biçimlerini ve edimleri sıralamaya kalktığımızda bir çok kavram elde ederiz. Burada tarihten silinen ilişki biçimlerini bir kenara atmak ve diğerlerini merkezi kavramlar olarak seçmek ilk bakışta doğru bir seçimmiş gibi görünüyor. Ancak bu yokolan şeyler de, özellikle yaşadığı toplumda bir şeylerin yok olmasını isteyenler için, en az yok olmayanlar kadar bilgi verebilir. Bu durumda bize tek çözümü bir içsel ilişkiler alanı ve bütünsellik fikri sağlayacaktır. Tarihe bakmak ve hangi ilişki türlerinin devam edeceğine, hangilerinin yok olduğunu tesbit etmek bizi, yapılan araştırmanın (dolayısıyla

müdahalenin) farklı genelleme düzeylerinde işleyen farklı kavramlara ulaştıracaktır. İçsel ilişkiler alanı içerisinde farklı genelleme düzeylerini tespit etmek ve böylece bu düzeyler içindeki kavramlar arasında hiyerarşik bir ilişki kurmak yaşadığımız ilişkilere çok boyutlu bakmamızı sağlayacaktır. Ayrıca her bir genelleme düzeyinde, yönlendirici ilişki sistematığının değişik uğraklarında ve bu uğrakların çelişkin oluşumlarında farklı bakı noktaları seçerek farklı bilgiler derleyebilir, böylece gerçekliği en geniş boyutlarıyla kavrama ve dönüştürme gücüne erişebiliriz.

Neden bir ideoloji ve toplumsal formasyonun diğer öğeleri öncelikle bir bütün içinde değerlendirilmelidir? Bunun en kestirme yanıtı bütün ve parça arasındaki ilişkinin bir toplama ilişkisinden fazla bir şey olmasıdır. Örneğin bütünü tüm parçalarını teker teker incelediğimizde ve ardından hepsini biraraya getirdiğimizde doğal olarak bütüne ulaşmış olmayız. Zira bütün her zaman için parçaların toplamından daha fazla bir şeydir. Kaldı ki bütünsellik içindeki bilgi herhangi bir parçayı inceleyebilmemizin önkoşulunu verir. Diğer deyişle parçayı diğer parçalardan ve bu parçalar arasındaki özsel ilişkilerden yalıtarak incelemek mümkün değildir. Ayrıca her bir inceleme bir müdahale anlamına geldiği için artık bütün aynı bütün olmayacak, böylece parçalar da aynı parçalar olmayacaktır. Bütünü kendisi farklı tarihsel uğraklarda ve toplumsal formasyonlarda farklı biçimler alacak ve ayrıca bu biçimler içinde çelişkileri barındıracaktır. İnsan toplumlarındaki belirli bir varoluş kipi olarak da görülebilecek olan biçim, oluşur ve yeniden oluşurken maddi ilişkilerin belirli bir niteliğine dayanır. İnsanların yaşaması ve istek, ihtiyaç ve tahayyüllerini gerçekleştirebilmesi, maddi dünyada bir dönüştürme, diğer deyişle nesne üretme edimini gerektirir. Ancak ve ancak insani emeğe dayanmak zorunda olan bu üretim süreci tarih boyunca eşitsiz gelişmiş böylece toplumsal sınıf olarak tanımlayabileceğimiz üretici kesimler ve üretilene çeşitli biçimlerde el koyan kesimleri içinde barındırmıştır. Birbirinden bağımsız ya da birbiriyle ancak belirli aralıklarda ilişkileri olan iki gruptan ziyade, birbirini varlık-bilimsel olarak koşullayan iki ayrı gruptan bahsetmek daha doğrudur. Sömüren sınıfın varlığı üretici sınıfa organik olarak bağlı olduğu için, bu iki kesim arasındaki ilişkisizlik bile belirli bir ilişki biçiminin dayatılması için gerekli olan düzenlemelerden başka bir şey değildir.

Neden üretim kavramını toplumsal bütünü ayrıcalıklı bakı noktası olarak belirliyoruz? Toplumun maddi yaşamının koşullarının şunları gerektiğini söyleyebiliriz: a) İnsanın varoluşu b) Dış doğa c) Nüfusun artışı d) Bir üretim tarzının ortaya çıkışı (Klaus ve Buhr, 1972:204-5). İnsan, hayvan gruplarından farklı olarak doğayı sistemli ve bilinçli

biçimde dönüştürebilir ve fiziksel ihtiyaçlarının ötesinde bir şeyler üretebilir. Hayvanlar da üretimde bulunabilir ama onların üretimi tek yönlü, kısa süreli ve doğayı yeniden üretici boyutta değildir (Marx, 1979:81). İnsan amaçlı etkinliğiyle, diğer deyişle emek yoluyla doğayı bir üretim tarzı meydana getirebilecek kadar geniş ölçekte dönüştürebilir. Hayvanların aksine doğanın ve kendi türünün sınırlarını zorlayıp ona egemen olmak için bilinçli bir üretim, tüketim ve yeniden üretim tarzını gerçekleştirebilmiştir. Bir üretim tarzının ortaya çıkışındaki üretim kavramını daha geniş bir soyutlama düzleminde ele aldığımızda onun zorunlu olarak yeniden üretimi, tüketimi ve tinsel üretimi içerdiğini görebiliriz. Ne tüketim ne de düşünme kategorisi zorunlu olarak maddi üretimi getirir. Oysa maddi üretim zorunlu olarak hem tüketimi hem de tinsel ve zihinsel üretimi, diğer deyişle düşünmeyi gerektirir. Düşünce kategorisini genişletip din, devlet, hukuk, ahlak, bilim ve sanatı düşüncenin biçimleri olarak ele alırsak bunların da özel üretim türleri olduğunu kendi genel kuralları içinde çalıştıklarını söylememiz gerekiyor (Marx 1979:100). Tüm bu nedenlerle toplumsal üretim ilişkileri ve onun bileşenleri olarak, üretim güçleri ve üretim tarzları tarihin gelişimini anlamamız için bütünü oluşturan temel kavramlardır.

b) Gündelik Deneyimin Paradoksal Görünümleri

İdeolojinin bütünsel çerçevesinin kurucusu olan toplumsal üretim ilişkisiyle içsel olarak ilişkili olduğunu söyledikten sonra bu ilişkinin niteliği üzerine de bir şeyler söylemek gerekiyor. Toplumsal sınıflarla farklı ideolojik biçimler (liberalizm, din, ırkçılık, patriarki, heteroseksizm, vs.) arasında ilişki olduğunu hemen herkes kabul etmektedir. Bu nedenle bunlar arasındaki ilişkinin niteliğinin ne olduğu asıl ayırdedici kısmı oluşturur. Üretim ilişkisi ile bilinç biçimleri olarak ideoloji arasındaki ilişki konusunda Marx ve Engels'in şu sözleri bize yol gösterici olabilir. 'Üretim ilişkilerinin bütünselliğini, üzerinde hukuki ve siyasal üstyapının yükseldiği ve belirli bilinç biçimlerinin ona denk düştüğü toplumun gerçek temeli olan ekonomik yapı kurar' (aktaran Klaus ve Buhr, 1972:977). Bu alıntıda ideoloji bağlamında bizi asıl ilgilendiren düşünce, belirli bilinç biçimlerinin (ideolojilerin) üretim ilişkilerini kuran, ona şekil veren ekonomik yapıya denk düşmesi veya onunla eşitlenmesidir³. Üretim ilişkisine denk düşen, onunla eşitlenen bilinç biçimleri veya ideolojiler ifadesi üzerinde düşünmek gerekiyor. Burada basit bir yansıma ilişkisi yoktur. İdeoloji bu ifade de artık üretim ilişkisiyle eşitlenen, bu anlamda da onun bir bileşeni olarak görülmesi gereken bir şeydir.

Kültür ve ideoloji öğelerini üretim ilişkilerinin bileşeni olarak tanımlamak, ilk bakışta Marksistlerin sabah okula geç kalmaktan, milli takımın

yenilmesine kadar dünyadaki her türlü olayı dogmatik bir şekilde sınıf kavramıyla açıkladığı şeklindeki oldukça yaygın muhafazakar eleştiriyi destekler bir iddiadır. Ancak buradaki iddia; her türlü şeyin, olgunun ve olayın sınıfla açıklanması gerektiği değildir. İddia edilen, toplumsal ilişkilerde açıklanması gereken her şeyin ancak sınıfla açıklanabileceğidir. Dünyada bir şeyleri açıklamanın diğer deyişle soyutlama yapabilmenin ilk aşaması hangi şeylerin açıklanmaya değer olduğunu tespit edebilmektir. Bir şeyleri açıklayabilmek için öncelikle neyi açıklamamız ve dolayısıyla neyi açıklamamız gerektiğini tespit etmemiz, diğer deyişle özsel olanı bulmamız gerekiyor. Böylelikle sorunun çözümlenmesini engelleyen, dikkate alınmayan bir sürü faktör ve öge bazıları için mutlak bilgi adına bir kayıp hissi yaratabilir. Ama bu kişiler de örneğin ülkede yaşanan ekonomik krizi açıklama işlemini yaparken Antartika kıtasında kanınca bulunmayışı olgusunu⁴ bir kenara bırakmamızdan rahatsızlık duymayacaklardır. Elbette böylesine uç bir örneği verdiğimizde bu çok mantıklı görünen bir iddiadır, ancak gündelik ilişkilerin algılanışındaki ideolojik süreçlere tabi tutulmuş gerçeklerin önemsizliğini, bunun yerine daha özsel olan ilişkilerin dikkate alınması gerektiğini belirttiğimizde dogmatik görünürüz. Oysa egemen ideolojinin en sık başvurduğu yöntem deneyim alanındaki şeyleri deneyim alanındaki başka şeylerle açıklamaktır. Deneyim alanının öğeleri de gerçektir, ama özsel ilişkiyi yansıtmaz. Ancak daha sonra ayrıntılı olarak durulacağı gibi, ideoloji doğrular söylemediği için değil, bilakis apaçık doğrular söylediği için işlem görebilmektedir.

Marx, günlük deneyimle gerçeklik arasındaki ilişki hakkında şunları söylemektedir: Sadece şeylerin yanıltıcı görünümünü algılayan günlük deneyimin bakış açısından bilimsel gerçeklik daima paradokstur (aktaran Klaus ve Buhr, 1972:367). Bu nedenle, deneyim alanındaki sadece çevresindeki başka şeylerle ilintilendirmek yanıltıcı görüntüyü aşmamıza yetmez. Aynı zamanda günlük deneyimde algılanan şeyin altında yatana bakmak gerekmektedir. Bu görünen şeyin bize neden yanıltıcı görüldüğünü anlamamız için o süreci incelememiz ve açıklayabilmemiz gerekiyor. Ancak özsel ilişkiler kendisini apaçık göstermediği için bu deneyimlenen şeylerden yola çıkmak zorundayız. Marx'ın kapitalizmi incelerken metadan yola çıkması, onun oluşum ve gelişim sürecini takip etmesi buna bir örnek olarak verilebilir. Toplumdaki özsel ilişkilere ulaşabilmek için gündelik deneyimlerin tarihselleştirilmesi gerekmektedir. Örneğin insanlara doğal bir şey olarak görünen meta mübadelesi sadece kapitalizme özgü bir olgudur. Egemen bilim ve ideoloji deneyimsel olanı çoğunlukla tek bir genelleme düzeyinden ve bakı

noktasından açıklar. Ollman'ın genelleme düzeyi ayımlamalarına başvurursak meta ilişkileri birinci (bireyler) ve beşinci (genel olarak insanlık) genelleme düzeyinde değil, ikinci (modern kapitalizm) ve üçüncü (genel olarak kapitalizm) genelleme düzeylerinde (Ollman, 1993: 53-67) incelenmesi onun tarihselleştirilmesini sağlayacaktır. Ayrıca meta egemen anlayışta sadece dolaşım ilişkileri bakı noktası olarak anlaşılmalıdır. Marx, metanın üretim ilişkileri bakı noktasından değerlendirilmedikçe anlaşılmasının mümkün olamayacağını göstermiştir. Egemen ideolojiyi eleştirmenin ve aşmanın en gerçekçi yolu, bakı noktalarını değiştirmek ve çeşitlemektir (Ollman, 1993:73). Her bir bakı noktasının belirli bir değer bölgesinde anlam bulacağını farkına varmak ve belirli bakı noktalarının özsel bilgiye daha fazla ulaştırabileceğini görmek gereklidir. Belirli bir noktadan çözümlenecek, farklı bir bakı noktasını tercih etmek bizim tahayyül sınırlarımızda ötesinde belirli bir görüş, yaşayış, düşünüş ve konumlanış sistematiğini de kabul etmek anlamına gelecektir. Bir bakı noktasından bütünün diğer öğelerine bakıldığında bazı öğeler kendini çok daha çıplak bir biçimde gösterirken, bazı öğeler işe hiç bir şekilde görünmez hale gelecektir. Bu noktanın içinde bulunduğu değer bölgesinin dışını görebilmemiz olanaksızdır.

Sınırlı ve dar da olsa egemen ideolojinin bazı genelleme düzeylerini ve bakı noktalarını kullanması, onun bazı gerçek olguları veya açıklamaları içerdiğini göstermektedir. Ancak bu sınırlı ve dar alanda ısrar edilmesi sadece bir zihinsel kusur sorunu değildir. Bu seçim daha geniş ve derin doğru alanına ulaşılmasını engellemek için bilinçli olarak yapılmaktadır. Kusurlu bir soyutlama sürecinin, düşünce olarak kalmayıp ideoloji haline getirilmesinin anlamı budur. Bir ideolojinin belirli bir toplumsal ve siyasal proje içinde anlamını bulur. Bu nedenle onun öğelerinin doğru ve yanlış yanlar biçiminde ayırmadan önce onun bütün içindeki işlevsel değerine bakmak gerekmektedir. Bir ideolojinin doğruları ve yanlışlarını analitik bir şekilde ayırdığımızda ise, elde edebileceğimiz şey yanlışları ayıklayıp doğrulardan faydalanmak olamaz. Geleneksel aydınlar ve burjuva özneleri tarafından üretilen ve bu anlamda egemen ilişkileri meşrulaştırma işlevi gören ideolojilerin doğruları, neyi çarpıtmak istediğini anlamak için incelenmelidir. Buradan kendi ideolojik konumlanışımızı güçlendirebilecek öğeler çıkarmak mümkün olabilir ama bu asla yanlışlardan ayıklandıktan sonra ortaya çıkan doğru yanlarını olduğu gibi kullanmak şeklinde işlememelidir. Bu eleştirel düşünmeye çalışanların hep düştüğü bir yanılgıdır: Egemen ideolojinin doğrusunu, yanlış yönlerinden ayırmaya çalışarak

olduğu gibi kullanmaya çalışmak⁵. Ancak bu varolan ilişkileri daha nitelikli bir şekilde meşrulaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Zira bir araç, bir yan, bir vehçe doğru da olsa her hangi bir siyasal ve toplumsal amaç, proje ya da meşrulaştırmayla ayrılamaz bir şekilde bağlanmıştır. Oysa araçsalcı bakış açısından, aracın niteliği amaçtan bağımsızdır; araç herhangi bir amaç için kolayca kullanılabilir bir nitelik taşımaktadır.

İdeoloji düzleminde tartışılan ve bir konum ifade eden bir çok kavram (din, milliyet, liberalizm, demokrasi vs.) hakkında, bir çok eleştirel düşünürün bile, bunları iyi ya da kötü yanlarına göre değerlendirmeye çalışma eğilimi bu araçsalcı bakış açısının etkisini gösteriyor. Bu kavramlarla ifade edilen herhangi bir olgu, sadece egemen olarak ifade edilen kavramın sınırları içinde anlaşılabilir. Öncelikle bir içsel ilişkiler alanı içinde bu olguyu değerlendirmek, bu olgunun daha derin ilişkiler içerisinde nereye oturduğuna, ne tür bir fonksiyon değerine sahip olduğuna bakmak gerekmektedir. Bu değer, üzerinde savaşılmaya değerli bir değer de olabilir. Ancak her halükarda bir olguyu, belirli bir kavramla ifade etmenin ve bunu ideolojik sahada kendini dayatacak kadar sıklıkta yapılışının reel değerini tespit etmek gerekmektedir. Bu varolan içsel ilişkiler sahası, belirli bir tarihsel uğrakta, ilerici öznenin tespit edebildiği en geniş ve en derin bütünlük bize genişletme, farklı genelleme düzeylerinde ve bakı noktalarında çalışma olanağı vermelidir. Bu olanağın farkına vardığımızda daha esnek, daha ileri soyutlamalar yapabilir hale gelebiliriz.

Üretim İlişkisi Olarak Kültür ve İdeoloji

Kültür ve ideolojiyi üretim ilişkisinin kurucu bileşenleri olarak tanımlamıştık. Bu, üretim ilişkisiyle olan sıkı bağına vurgu yapmak içindi. Burada bir neden-sonuç ilişkisi ya da dolaylı bir yansıma ilişkisi yoktur. Bilakis bunlar belirli bir uğrakta birbirine eşittir ve aralarındaki ilişki dolaylıdır. Üretim ilişkisi sınıflı toplumlarda kuruluşu gereği çelişkilidir. Belirli bir taraf sürekli olarak türlü mekanizmalarla diğer tarafın ürettiğine el koyar ve onun emeğini sömürür. Ancak bu işlemin açık bir şekilde görülebilmesi onun devam etme koşullarını ortadan kalkmasına yol açabileceği için bölmeler ve birleştirmeler egemen üretim ilişkisinin mekanizması olarak işlev görürler. Bir takım değerlerin fetişleştirilmesi, şeyleştirilmesi, başka değerlerin işaretlenerek dışlanması, toplumsal ilişki denkleminde yapılan işlemlerin gizlenmesi ve normalleştirilmesi içindir. Belirli grupların çalışmadan üretilen değere sahip olması, başka grupların emeğini satarak yaşamak zorunda olması, ev kadınları ve köleler gibi başka bazı grupların emek harcasalar bile bunların emek-

lerinin görülmemesi normal karşılanır.

Sıkça ve haklı olarak söylendiği gibi ideoloji sadece yanlışlardan oluşmaz. Hatta söyle bir önermede bulunmak bile gerekli hale gelmiştir: İdeoloji, sömürü düzenini işletebilmek için apaçık doğrular söylemek zorundadır. Doğrusu olmayan bir fikir olabilir ama doğrusu olmayan bir ideoloji olamaz. Diğer deyişle bir fikrin ideolojikleşebilmesi için apaçık bazı doğrular içermesi gereklidir. İşte bu nedenle ideolojinin asıl olarak eleştirilmesi gereken tarafı ortaya çıkmaktadır: Genel olarak ideolojinin sorunu doğrulardan bahsetmemesi değil bilakis apaçık doğrulardan (ama apaçık önemsiz doğrulardan) bahsetmesidir. Olgusal olarak karşı çıkılamayacak ya da karşı çıkmanın anlamsız olduğu bazı gerçekleri dünyayı anlama aracı haline getirerek, ilişkilerin özünde süregiden bölünmeleri saklar ya da önemsizleştirir.

İrkçilik örneğinden gidersek, burada ideoloji bazı insan gruplarının derilerinin daha siyah olduğunu söyler. Bu apaçık bir doğrudur. Bunu inkar etmeye ve bunun böyle olmadığını bilimsel yollarla ispatlamaya çalışabiliriz ancak her durumda egemen ideolojinin apaçık doğrusunu referans alarak onu aşmaya çalıştığımız için onu yeniden daha nitelikli olarak üretmekten başka bir şey yapmamış oluruz. Burada ırkçı ideolojiyi aşmak isteyenler, bu soyutlamanın sorularına cevap vermektense, bu soruların neden şimdi sorulduğunu göstermelidirler⁶. İdeolojik bilginin çarpıtmaları çoğunlukla tahrifata dayalı olgusal bilgilere dayanmasından kaynaklanmaz ya da bu sadece çarpıtmanın bir bölümüdür. Asıl olarak ortakduyunun düşünmesinin engellenmesi, yüzeyde apaçık görünen bir sorunun yüzeyde apaçık görünen başka bir olgu ve gerçeklikle açıklanması yoluyla olur⁷. Öz ile biçim arasındaki zorunlu ilişkiler gizlenmekte veya önemsizleştirilmekte ve sömürü ilişkileri normalleştirilmektedir.

Bir kadının biyolojik olarak bir erkekte farklı özelliklere sahip olması da herkesin teslim edebileceği bir gerçekliktir. Ancak bu gerçeği kadınların ve erkeklerin ataerkil toplumlarda yaşadıkları farklılıkların bir nedeni olarak gösterebilmek gücü ideolojiye aittir. Kadın ve erkek ataerkil toplumlarda farklıdırlar; farklı düşünürler, farklı giyinirler, farklı duyguları vardır ve tüm bu farklılıkların, biyolojik ve duygusal doğallıkların sonucu olarak toplumda farklı işlevleri vardır. Çocuk doğuran ve böylece annelik duygusu ortaya çıkan kadın doğal olarak çocuk büyüme işiyle meşgul olmalıdır, kadının duygusal yapısına bazı işler uygun olmayacağı için doğal olarak bazı işlerle bu arada en çok da ev işleriyle uğraşmalıdır. Kadının üretim ilişkisindeki eşitsiz konumu, üreten ama sistematik olarak ürettiğinin karşılığını alamayan kadın emeği bir şekil-

de normalleştirilmelidir. Bu normalleştirilme biyolojik farklılıkların ön plana çıkarılmasıyla gerçekleştirilmektedir.

Biyolojik kadınlık ve ırk tüm tarih boyunca ideolojik bir değere sahip değildi. İdeolojik bir değere sahip olması ancak bir üretim ilişkisinde meşrulaştırıcı ve düzenleyici bir işlev görmesiyle gerçekleşmiştir. Bu andan itibaren ise artık üretim ilişkisinin basit bir yansıması değil, onun kurucu bileşeni olmaya başlamıştır. Üretim ilişkisinin işlevsel bir değeri olmadığı koşullarda analizimize bile girmeyecek bir öge, belirli bir üretim ilişkisindeki işlevi nedeniyle tarihsel bir değer kazanır. Bu biçimin kendisi üretim ilişkisi haline gelir ve bu ilişkinin kurucu bileşenlerinden biri olur. Diyalektik olmayan düşüncenin yalınkat ve tek yönlü bakış açısı, bir olgunun farklı uğraklarda bambaşka anlamlar ve değerler kazanmasından dolayı, o olguyu çoğunlukla bütünselliği içinde görmez. Ve bu nedenle, diyalektik düşüncenin neden bazı uğraklarda bazı olguları merkeze alırken başka uğraklarda o olguyu görmezden geldiğini anlayamaz. Yine bu nedenle, materyalist diyalektik düşüncenin içsel ilişkiler alanı içinde tarif ettiği her hangi bir olguyu neden toplumsal üretim ilişkisiyle bağlantılandırmaya çalıştığını kavrayamaz. Bu türden yalınkat düşünce için, toplumsal ilişkilerde analiz değeri olan her hangi bir ilişkinin sürekli olarak toplumsal sınıf kavramıyla bağlantılandırılması dogmatiklik olarak görünür.

Bu sonuçla da güncel bir siyasal tartışma hakkında şöyle bir tutum almış oluyoruz: Kadınlık, ırk, eşcinsel edim gibi olgularla toplumsal sınıf arasında hiyerarşik ilişki kurulabilirse de toplumsal cinsiyet, ırksallaştırma, heteroseksizm gibi ideolojik süreçlerle toplumsal sınıf ilişkileri arasında hiyerarşik bir ilişki kurulamaz. Zira bunlar belirli bir tarihsel uğrakta üretim ilişkisine denk düşerler. Öte yandan toplumsal üretim ilişkilerinde bir karşılığı olmayan bir olgu ise bizim içsel analizimizin dışında rastlantısal bir öge olarak kalır. Örneğin kulak memesi yapışık olanlar ve olmayanlar arasında biyolojik bir ayırım yapsak bile bu ayrımı toplumsal sınıf ilişkileriyle karşılaştırmaya gerek bile duymayız. Ama ne zaman ki, insanlar bu niteliklerine göre üretim ilişkilerinde belirlenmiş yer edinmeye başlarlar, işte o zaman bu nitelikler toplumsal ilişkilerin bir ifadesi haline gelir ve (toplumsal ilişkiyi toplumsal üretim ilişkisi olarak genişletme soyutlaması yaptığımız için) artık sınıf ilişkisinin kendisi olur. Aynı durumu deri renginin siyah olması, eşcinsel edim ya da başka bazı farklı biyolojik özelliklere sahip olmak gibi gerçekliklerin anlamını incelemek için de kullanabiliriz. Bu nitelikler toplumsal üretim ilişkisindeki konumların düzenlenmesinde işlev gördükleri sürece sınıf ilişkisinin kendisi olurlar. Böylece bir ideolojik yapılanmayı çözümlmek

ve çözmenin yolunun o ideolojinin öğelerinin üretim ilişkilerindeki yerini, anlamını ve değerini görmek ve göstermek olduğunu söylemiş oluyoruz.

2. İçsel İlişkiler Alanının Üç Uğrağı

a) Ötekinin Sınıfsal Karakteri...

İnsanlığın ön-bilinç aşamasında ilişkileri adlandırmasının en ilkel yöntemi kendilik ve ötekilik kavramlarına dayanmaktadır. Ortakduyuya dola-yımsızca çarpan değişik özellikler, bu düzlemde benzeyen ve benze-meyen olarak algılanır. Milyonlarca nitelik, özellik ve ilişki vardır ve ortakduyusal algıya bu olgu bolluğunda sadece farklı olanlar ve özdeş olanlar görünür. İlk bakışta bu fark ve özdeşlikler apaçaktır. İlk bakışın ötesini görmek istemeyenler, esasında toplumun gereklerini anlayabile-cek kadar akıllı kişilerdir. Diğer deyişle onlar leb demeden leblebiyi anlarlar. o lebin belki de leblebi olmadığını düşünmeye gerek bile yok -tur, zira egemen kodlama ya da Marx'ın deyişle toplumsal çiviyazısı (1969: 53) içinde bir simge kendini, aldığı yolla değil sonuçla birlikte gös-terir. Hele bu örnekte leb bile denmediği hatırlanırsa iş daha da vahim -leşiyor. Ortakduyusal algı elbette daha hızlı anlar ama bu anlama, anla -ma-anlamama-anlama ya da somut-soyut-somut ilişkilerinin birinci aş -masını bir türlü aşamaz ve böylece soyutlama suretiyle başka türlü bir anlamının olanaklarını kavrayamaz. Hegemonya, düşünme, eleştirme ve değiştirme eylemine geçmeyenlere zihniyet olarak kendini dayatır .

Bu milyonlarca olgu arasında çelişkin, değişme potansiyeli taşıyan bağlantıları görmek için diyalektik bir düşünüş tarzına ulaşabilmek gerekmektedir. Bu bağlantılar insanlık tarihi boyunca maddi nesnelere üretenlerin, sömürücü sınıflara karşı verdiği mücadelelerin bilgisini içinde taşımaktadır. Doğa ve insanlık arasındaki ilişkinin gelişimi, farklı dönemlerde doğayı dönüştürmenin farklı biçimleri, diğer deyişle farklı nesnelere ortaya çıkışı ve bunların belirli bir niceliği aşarak nitelik değiştirmeleri bu iktisadi, toplumsal, siyasal, kültürel mücadelelere yön vermiş ve onlardan etkilenmiştir. Maddi hayatın ve nesnelere üretiminin belirli bir niceliğe ve niteliğe ulaşması, bu üretim tarzları hakkında da belirli bilgilerin edinilmesini hem gerektirmiş hem de sağlamıştır. Bir üretim tarzını aşmış olan insanlık artık o üretim tarzının kalıpları içinde düşünemez, o üretim tarzının alışkanlıklarını sıradan ve doğal göremez.

İşbölümünün gelişmesi, toplumdaki farklılaşmaların hem zihinsel cep-haneliğini sağlamış hem de maddi olarak insanların farklı konumlara yerleşmelerinin ifadesi olmuştur. Egemen sınıf da kendi içinde işbö-lümü yapmış ve belirli bir kesime varolan ilişkilerin meşrulaştırılma a-

raçlarının geliştirilmesiyle uğraşma görevi düşmüştür. Egemen kesimin diğer bileşenleri buradaki ürünleri pasif bir biçimde kabullenmektedir (Marx, 1971:374). Şehir ve kır ayrımının ortaya çıkışı maddi ve tinsel üretim arasındaki iş bölümünün ayrılmasında önemli bir başka aşamadır. Toplumsal ilişkilerin her bir aşamasında, üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerin gelişmişliği çerçevesinde belirli bir kavrayış alanı oluşur. Bu alan insanların düşünmesinin sınırlarını ve olanaklarını çizer. Her bir toplumsal formasyonda egemen ideolojiler belirli kategorileri parçalar başka kategorileri birleşik gösterir. Her bir farklılaştırma mutlak suretle bazı kategorilerin birleşmesini, her bir birleştirme de belirli kategorilerin parçalanmasını gerektirir. Tarihin değişik aşamalarında birleştirilen ve parçalanan öğeler başkalaşmakta, her bir toplumsal formasyon dönüşümünde bu işlemi gerçekleştiren ise devrimci sınıflar olmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta her bir parçalama ve bütünleştirme işleminin daha öncekilerle kıyaslanamayacak şekilde başka araçları kullandığıdır. Farklılaştırma ve ötekileştirme kelimeleri ancak ve ancak diyalektik ve tarihsel ilişkilerin bütünlüğü içinde anlamını bulabilir. Bu tarihsel ilişkileri üretim tarzlarının gelişim aşamaları içinde anlayabiliriz. İş bölümünün biçiminin ve kimin mülkiyete sahip olmasının meşrulaştırılması için tarih içinde farklı araçlara başvurulmuştur. Bu araçlar üretim tarzı dışında düşünülmemelidir. Bunla, mülkiyete, işbölümüne ve amacın kendine içkindir. Tarihte mülkiyetin kabile, şehir devleti ve feodal formları olmuştur (Marx, 1979:414). Modern dönemde ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının içerdiği işbölümünün gerektirdiği kendine özgü araçlar, farklılaştırma ve birleştirme işleminde işlev görmektedir. Örneğin Marx tarihte ilk kez olarak tek bir amaç için ortak ve kamusal yapıların (hapishaneler, kışlalar) inşasının kapitalist dönemde gerçekleştiğini belirtiyor (1979:393). Yakından bakıldığında bunların kendisinin de belirli bir üretim tarzının oluşma koşulu olan ulus-devletlerin gelişimiyle, böylelikle belirli birimlerin parçalanması ve belirli birimlerin birleştirilmesiyle olan içsel ilişkisi görülecektir. Ulus-devlet örneğinde, her bir üretim tarzının oluşması, kendini yenilemesi ve değişmesi daha öncekilerle kıyaslanamayacak sonuçlara ve ilişki biçimlerine yol açmasını görebiliyoruz. Kapitalist üretim tarzına gelindiğinde, önceki üretim tarzının parçalama ve birleştirme araçlarıyla yetinmemiştir. 'Burjuva sivil toplumu kendini 'dış ilişkilerinde ulus olarak' kurmak, içsel olarak da devlet olarak örgütlemek zorundadır' (Corrigan vd, 2001:208) Bu üretim tarzının bir koşulu olan ulus-devleti, bir araç ya da yapıdan ziyade bir üretim ilişkisi olarak tanımlamak daha doğrudur⁸.

Parçalama işlemi maddi ilişkilerin kurulması ve dönüştürülmesi aça-

malarında sürekli olarak yapılan bir şeydir. Üretilen değere el koyanların doğal olarak izleyecekleri en güçlü farklılaştırma stratejisi üreten kesimler arasında olacaktır. Böyle yapmak için zorunlu olarak başka şeylerin birleştirilmesi, başka olguların kendilik ve ötekilik birimlerini oluşturması gerekiyor. Aynı işleme devrimci güçler de başvurmak zorundadır. Üreten kesimleri birleştirmek, onları belirli bir toplumsal dönüşüm projesine entegre etmek, başka olguların (milliyet, din, cinsiyet, vb.) o projedeki kendilikle ilgisiz, yabancı olduğunu göstermekle olur. Dolayısıyla somut olarak yapılması gereken her bir tarihsel oluşumda öteki, fark, kendilik gibi kategorilerle anılan grupların veya birimlerin sınıfsal içeriğini değerlendirmek, bu içeriğin ortaya çıkması için gerekli birleştirme ve parçalamalarda bulunmaktır.

b) Zihniyetin Hegemonik Karakteri...

Bir toplumsal formasyonda parçalanmış ve birleştirilmiş ilişkiler, ancak işbölümü, üretim güçlerinin gelişmişliği gibi maddi süreçler ışığında anlaşılabilir. Bu süreçler özellikle devrimci olmayan dönemlerde sınıf savaşımında ve üretim ilişkisinde ifadesini bulmamış olabilir. Bu dönemlerde bu parçalanmalar/bütünleştirmeler, toplumsal formasyonun bileşenlerine doğal görünür. Zira maddi ilişkiler henüz ideolojikleşmemiş, politikleşmemiş, bilinç düzeyine çıkmamış, diğer bir deyişle kavramsallaşmamıştır. Bu arada toplumsal ilişkilerin çeşitli görüntüleri, herkese zihniyet olarak sanki bir doğa olayıymış gibi görünür.

Bu farkedilmeyen ya da zihniyet kategorisi içine hapsedilen görüntüleri neden hegemonya kavramıyla incelemeliyiz? Yapılan soyutlama, varolan davranış kalıplarının veya sorgulanmadan yaşanan ilişkilerin ancak belirli mekanizmalarla kurulabildiğini ve bu kuruluşun, kendi içinde ve dışında çelişkiler taşıdığını belirtmelidir. Bu alışkanlıklar düşünülmediği, sorgulanmadığı ve bu nedenle siyasallaşmadığı, ideolojik bir nitelik kazanmadığı için (zira ideolojik nitelik kazanan şeyler bir tartışma alanını işaret ederler) analitik olarak İdeolojiden başka bir kavramı kullanmamız faydalı olacaktır. Muhafazakar bakış açısı zaten statik biçimde tanımlanmış öz-kültür kavramından yola çıkarak, bu kültür alanı içindeki insanların başka şeyler ve kişilerle olan alışkanlık halinde devam eden ilişkilerini zihniyet olarak adlandırmak eğilimindedir. Bunlara zihniyet ismini vermek kendi başına bir sorun yaratmaz. Ancak bu bakış açısı varolan ilişkilerin niteliğini açıklamak için bu kavrama yaslandığında genel olarak bu ilişkileri şeyleştirir, doğallaştırır ve tarihdışılaştırır. Zihniyet, egemen kullanımında çelişki kavramına yabancıdır. Alışkanlıkların derininde yatan ilişkileri ve çelişki potansiyellerini yansıtmaktan uzaktır. Bu alışkanlıkların daha geniş bir ilişki hattını

korumak için sürekli yeniden üretilen alanlar olduğu düşünülmez. İşte hegemonya kavramı, bir toplumsal formasyonda üretime el koyanların üretim yapanları sorgulama, düşünme, eleştirme yetilerini etkisizleştirme sürecine işaret etmesi anlamına geldiği müddetce zihniyet diye adlandırılan şeyin altında yatanları göstermek için bize yol açmış olur. Bu yoldan ilerlemek kolay değildir. Zira eleştirme ve değiştirme amaçlarında olanlar da yaşadığı toplumsal formasyonun matrisleri içinde çalışmak zorundadır. Gerçek bir radikal eleştiri toplumda zihniyet haline gelmiş alışkanlık, düşünme ve davranış biçimlerini su yüzüne çıkarmak, sınıfsal içeriğini göstermek gibi zor bir görevle karşı karşıyadır. Böyle yaparak zihniyet öğelerinin esasen hegemonik vasıtlar olduğunu özgül örneklerde gösterebilmek bunları ideoloji sahasına çekebilmek demektir. Artık bu aşamada önümüze koyabilmiş olduğumuz sorunların çözülebilmesinin ön koşullarını yaratmış olduğumuzu düşünebiliriz.

Hegemonik ilişkiler toplumun iktisadi olarak üretilmesi sırasında gerçekleşen sömürü mekanizmasını meşrulaştıran ilk tabakadır. Öyle ki, henüz üretici sınıfların en ilerici güçleri tarafından bile hakkınca değerlendirilmemiş ve ideolojik ve siyasal savaş alanına transfer edilememiştir. Gündelik, sıradan, basit ve önemsiz alışkanlıklar, düşünme ve davranış biçimleri henüz üzerinde durmaya bile gerek olmayan zihniyet alanındadırlar. Bu alışkanlıklar 'başka türlü nasıl olabilir ki?' diye sormayı bile gerektirmeyecek kadar ortakduyunun zihinsel dünyasında kesin ve açıktır. Olgu ilk bakışta insanlara özsel ilişkileri göstermez, Marx'ın deyişiyle her hangi bir olgu ilk bakışta 'anlaşılabilir doğüstü bir şey'⁹ (1969:50) olarak görünür. Bunların hiç de sıradan, önemsiz ve normal olmadığını göstermek ilerici bilimin, sanatın ve eylemin işidir. Örneğin Marx ekonomi politik bilimini ya da idealist felsefeyi çözümlerken bunların nasıl belirli bir sınıfın sömürüsüne alet olma suçunu işlediklerini göstermiştir. Alman felsefesi ve Alman kültürü denilen şeyi burjuva sınıfına hizmet ederken suçüstü yakalamış ve ona Alman İdeolojisi adını vermiştir. Ancak elbette Marx'ta ifadesini bulan devrimci bilimin en büyük keşfi toplumsal çiviyazısının altındaki özsel ilişkiyi gösterebilmesi ve kapitalist üretim sürecini suçüstü yakalamasıdır: "*Mar x Kapital* de en başta burjuva meta toplumunun en basit, en alışıldık, en temel, en gündelik, milyarlarca kez gözlemlenebilen ilişkisini analiz etmiştir: Meta mübadelesi (Lenin, 1963:1372-3).¹ Marx'ın meta ilişkileri üzerindeki perdedeyi kaldırması artık metanın ideolojik bir öge haline gelmesine yol açmıştır. Burada haklı olarak şöyle bir soru akla gelebilir: Marx'tan önce de aynı nesnel süreç işlemiyor muydu? Hem evet hem hayır. Evet, çünkü

kapitalist üretim araçları hala belirli bir sınıfın elindedir ve proletarya sınıfı sömürülmeye devam etmektedir. Hayır, çünkü Marxın keşfinden önce bu hegemonik süreç devrimci sınıf belleğinin bir bilgisi değildi. Artık devrimci bilim meta için sonun başlangıcını haber veren keşfi gerçekleştirme olgunluğuna erişmiştir.

Marx; sınıf savaşının özelliği, meta fetişizmi, artı değer vb. süreçleri göz önüne serdiğinde sınıf savaşında proletaryanın hanesine yeni güçler girmiştir ve artık sınıf ilişkisi, dolayısıyla üretim ilişkisi aynı olamaz. Ancak bunun için devrimci sınıfın devrimci bilgiyi ideolojikleştirmesi ve siyasallaştırması gereklidir. Çünkü sınıflı toplumlarda herkesin kabul edebileceği bir felsefe ya da bilim olamaz. Marxın toplumsal ilişkilerin altında yatan özsel ilişkileri göstermesini burjuva sınıflarının aydınlanmasının bilim olarak görmesi mümkün değildir. Zira burjuva biliminin kendisi de meta mübadelesinin, para ilişkilerinin maddi olarak gerçekleştirdiği fetişleştirme sürecinin tamamlayıcısıdır. Marxın Adam Smithi fetiş görevlisi, Engelsin ise ekonominin Martin Lutheri olarak nitelenmesi boşuna değildir (1979:93). Marx ve Engels, sürekli biçimde feodal dönemin ideolojisi olarak din ile kapitalist dönemin ideolojisi olan para, özel mülkiyet ve ulusal ekonomi bilimi arasındaki benzerliklere dikkat çekmişlerdir. Parayı 'görülebilir tanrılık' olarak tanımlayan Marx para toplumunda varlık ve düşüncenin biraraya gelmesinin mümkün olmadığını söylüyor (1979:128). Bu maddi durum, başka şeylerin yanında toplumu değiştirmek bir kenara anlamanın bile sadece düşünce düzeyinde bir etkinlikle gerçekleşmeyeceğini de ifade etmektedir. Başka bir yerde de Tanrı ve insan arasında İsa'nın oynadığı rolle toplumla özel mülkiyet arasında paranın oynadığı rolü karşılaştırır (1979:248). Ulusal ekonomistlerin burada oynadığı rol ise para ve özel mülkiyetin toplumsal ilişkilerde yarattığı yabancılaşmayı sağlamaktır (1979:253). Nasıl Martin Luther dini insan özününün bir parçası yapmışsa, Adam Smith de özel mülkiyeti bireyin bir parçası olarak gösterebilmiştir.

Burjuva bilimi egemen maddi süreçlerin bir tamamlayıcısı olduğu için, o bilim aynı zamanda burjuva ideolojisinin kendisidir. Bu nedenle, burjuva biliminin, devrimci bilim tarafından ortaya çıkarılan maddi süreçleri salt bilimsel olduğu için kabul etmesi düşünülemez. Devrimci bilim kendini ancak ideoloji ve siyaset yoluyla kabul ettirebilir. Doğal olarak her bilginin işaret ettiği farklı ideoloji ve politikalar vardır. Meta mübadelesinin altında yatanı keşfederek kapitalist ilişkilerin nasıl hayatın en basit ve sıradan alanlarına bile girdiğini gören bir bakış açısının geçmişin içinde kurtarılmış bölgeler arayan ütöpic ve feodal sosyalizmin veya sadece makineleri veya devleti sınıf ilişkisinin ifadeleri olarak gören anarşizmin

İdeoloji ve siyasetiyle yetinmesi mümkün değildir. Devrimci bilgilere erişilmesiyle artık sıradan olan, o toplumsal formasyonun ideolojik çarpışma noktası haline gelir. Diğer deyişle bilincin altında, dışında ya da üstünde olan şeyler artık bilinç düzlemine çıkarılır ve kendisi de çelişkin olan bilincin diyalektik aşamaları işlemeye başlar. Artık şimdiye kadar bir şekilde sorulmayan şey sorulabilmiş ve insanlık önüne çözebileceği sorunu koyabilmiştir. Er ya da geç çözülecek olan ideolojikleşme aşamasına gelinmiştir.

Ancak kapitalist toplumda hegemonik ilişkilerin ideoloji alanına çıkarılması, bu alanın bileşenleri olan burjuva ve sosyalist ideolojilerin eşit bir şekilde konumlandığı anlamına gelmemektedir. Burjuva ideolojisi, egemen sistemin işleyişinin koşulunu oluşturan hegemonik süreçlere dayandığı için hala hegemonik ideolojidir. Burjuva ideolojisinin asıl işlevi hegemonik ilişkilerin sorgulanmasını önlemektir. Hegemonik maddi ilişkiler gerçekliği yanıltıcı biçimde gösterdiği için burjuva ideolojisinin yaygınlaşma olanakları çok daha güçlüdür. Bu nedenle toplum bileşenlerinin dünyaya bakışını en fazla etkileyen güç egemen sınıfın kültürü ve ideolojisidir. Her toplumda egemen sınıf kendi çıkarlarını toplumun çıkarları olarak gösterebildiği için egemendir (Marx, 1871:375). Zira egemen sınıf kendi iktidarı için devam ettirebilmek için yapısal ve tarihsel araçlara sahiptir. Örneğin Lenin'in de belirttiği gibi kapitalist toplumda burjuva sınıfı, kendi ideolojisini yayabilmek için sosyalist ideolojiyle karşılaştırılmayacak kadar fazla araca sahiptir ve ayrıca burjuva ideolojisinin fikirlerinin topluma nüfuz etme süreci sosyalist ideolojiden çok daha önceye dayanmaktadır (1970:175). Bu tespitin de ışığında *Ne Yapmalı* adlı yapıtında Lenin, işçi sınıfının kendiliğinden eylemliliğini savunan gruplara karşı, devrimci partinin siyasal öncülüğünün önemini belirtmiştir: 'Sıkça şu söylenmektedir: İşçi sınıfı kendiliğinden bir biçimde kendini sosyalizme bağlı hisseder. Bu ancak sosyalist teorinin işçi sınıfına, sefaletinin nedenlerini başka birisinden daha derin ve daha doğru gösterdiği oranda doğrudur.' (1970:177)

c) Kültürün İdeolojik Karakteri Vurgulanmalıdır

Son dönemlerde empoze edilmeye çalışılan kültür anlayışı egemen varoluş tarzlarına ve varolan ilişkilerinin nesnelere şekillendirmeye, fetişleştirmeye hizmet eder hale gelmiştir. Bugün gerçekten de bir toplumsal formasyonda belirginleşen pratiği açıklamanın en kestirme ve temiz yolu, kültürel fark kavramı olmaya başlamıştır. Diğer deyişle, ortakduyunun algısına dolaylı ve en çabuk biçimde çarpan kültürel pratikler açıklanma gereği duyulmadan bırakıldığı gibi bunlar daha başka şeyleri açıklama aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Böylelikle bir gündelik deneyim ögesi başka bir gündelik deneyim ögesini açıklamak için kullanılmakta ve daha derinde yatan şeylere ulaşmak gerekli olan bilimsel çaba gösterilmemektedir. Kültür şeyleştirildiği ve bir açıklama birimi haline getirildiği zaman kültür alanının öğeleri de doğal olarak bu tarihdışılaştırma işlemine maruz bırakılmaktadır. Din, etnisite, ırk, gelenek gibi kültür öğeleri bir çok burjuva araştırmacısının karşılaştırma yapmak için kullandığı analiz birimleridir. Örneğin Doğu ve Batı toplumları arasında yapılan karşılaştırmalarda bu öğelerin açıklama birimi olarak ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını anımsamak bile yeterlidir. Karşı olunan şey kültür, din, ırk gibi terimleri kullanmak ya da karşılaştırma yapmak değildir. Burada bu kavramları analiz birimi yaparak, diğer deyişle açıklanan değil açıklayan kavram haline getirerek onları statikleştiren anlayış eleştirilmektedir.

Oysa dini, milleti, kimliği bir ideoloji olarak görmeye başladığımızda, onu çözümlmek için çok daha geniş bir araç kümesine sahip oluyoruz. Ancak böyle bir olanağa sahip olabilmek için ideoloji kavramının da çözümlme denemesinin niteliğine göre genişletme soyutlamasına ihtiyacı vardır. İdeoloji kavramı da iktisadi ilişkilerin bir yansıması, topografik olarak belirlenebilecek ayrı bir alan olarak algılandığında statikleşmiş, diyalektik-dışı bir çözümlme aracı haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. İdeoloji ancak bir içsel ilişkiler alanı, toplumsal sınıfın bir fonksiyonu ve üretim ilişkisi olarak ele alındığında anlamlı ve ilerici bir kavram olabilir. Kültür öğelerinin ideolojik olduğunu belirttiğimizde artık birbiriyle eşitsiz ve içsel olarak ilişkili bir kavram düzeneğiyle karşı karşıya olduğumuzu ima etmeye başlarız. İdeolojiyi bir fonksiyon, bir anlam ve bir konum olarak gördüğümüzde bunun da tarihsel olduğunu göstermiş ve varolan tartışmaların ve düşünme biçimlerinin bu biçimde gitmesine müdahale de bulunmuş oluruz. Din veya kültür kendi başına açıklama gücüne sahip değildir, onun açıklanması gereklidir ki, ideoloji kavramı onları açıklamak için ilk aracı vermektedir bize. Çünkü ideoloji kavramı en tembel soyutlayıcıya bile, ideolojik bulunan şeyin a) tarihsel (sonradan toplumsal ve tarihsel olarak kurulduğunu ve bu anlamda da doğal olmadığını) b) ilişkisel (her zaman birileri tarafından birilerine karşı kurulduğunu) c) çatışmalı (negatif bir sürece ve bu sürecin belirli bir kesimin çıkarları doğrultusunda ve başka bir kesimin çıkarlarına karşı işletildiğini) olduğunu ima eder.

Ancak bu imaların ötesinde ideolojinin tarihsel niteliğinin sınıfsal, ilişkisel niteliğinin içsel ve çatışmalı niteliğinin çelişkin olduğunu da belirtmemiz gerekiyor. İdeolojinin temelinde toplumun sınıflara bölün-

mesi ve bu arada bedensel ve zihinsel işbölümü ayrımlarının ortaya çıkması vardır (Lotter vd, 1984:155). Toplumsal bilinç biçimleri (ahlak, din, hukuk, metafizik vs.) olarak ideoloji, kendini toplumsal üretim etkinliğinden bağımsız gösterir. Bu nedenle, Engelsin de belirttiği gibi ideoloji kendisine düşünür denilenlerin (zihin işiyle uğraşanların) bilinç etkinliği olsa da bu bilinç yanlış bilinçtir (aktaran: Lotter vd, 1984:157). Bu bilincin yanlış olması, hiç bir doğruyu içermemesinden veya düşünürün zihinsel kusurundan değil, kendini harekete geçiren gerçek ana güçten habersiz olmasından kaynaklanmaktadır. İdeolojik süreç, düşünce düzeyinin tek başına yeterli olacağını sandığı için yanlış güçleri, diğer deyişle sadece kendisine yansıyan güçleri tahayyül edebilir. Zihinsel süreçlerin maddi etkinlikle olan içsel bağına kurmak istemediği için, ideolojik yaklaşım kültür öğelerinin kendisini bağımsız bir güç olarak görür. Oysa genişletilmiş anlamıyla kültür; toplumsal üretim ilişkilerinin zorunlu koşulu, sınıf savaşının gerçekleştiği ortam ve ideolojik süreçlerin kendisini de çelişkin biçimde içinde taşıyan bir alandır. Bu alanın görünen öğeleri (ki bunlar dar anlamda kültür ve zihniyet olarak da nitelendirilmektedir) ideoloji için kendinde bir güçtür. Çarpıtılmış bir bilinç olarak ideoloji, kendinden habersiz olduğu için, kültürün sınıf savaşının zorunlu koşulu olduğunu ve kendisinin de bu koşulun bileşenlerinden birini oluşturduğunu göremez.

İdeoloji kavramı bir çarpıtmayı, varolan ilişkilerin özsel işleyişini gizlemeyi ifade etmesine karşın aynı zamanda kendi sönümlenmesinin bir aşamasını da işaret eden potansiyellere sahiptir. Egemen düzenin özneleri ve aydınları tarafından vurgulanma sıklığı, o ideolojinin içerdiği çelişkilerin derinliğiyle paralellikler taşır. İdeoloji tek yönden, düzenli ve pürüzsüzce gelen bir saldırı olmaktan ziyade içinde siyasal ve toplumsal savaşın gerçekleştiği bir meydan haline gelmiştir. İdeolojinin hegemonik öğelerle sıkı bir bağ vardır, ama hegemonik öğeler devrimci bilim tarafından ideoloji düzlemine çıkarıldıkça sorgulanma ve eleştirilme derecesi artar. Dikkat edilirse, burada ideoloji kavramının daha çok siyasal ideoloji kavramına yakın olarak kullanıldığı görülebilir. İdeolojik alana taşındığında artık varolan üretim ilişkilerinde işlev gören fikirlerin kendisi ve üretim merkezleri daha açık bir şekilde görülebilir ve isimlendirilebilir. Elbette ideolojinin ideoloji olmasını sağlayan maddi üretim ilişkilerindeki fonksiyonudur. Sömüren sınıfların kendi çıkarını belirli biçimlerle (ahlak, hukuk, din, kültür vs.) toplumun genel çıkarıymış gibi sunabilmesi, artık bu biçimlerin kendisinin üretim ilişkisi haline gelmesine yol açar. İrkçılık örneğinden gidersek iktisadi ilişkileri değiştirmek için ırkçılığın, ırkçılığı değiştirmek için iktisadi ilişkileri değiştirmenin

zorunluluğu kendini göstermiş olur. Diğer deyişle ırk kategorisi belirli bir üretim ilişkisinin kurucu bileşeni olduğu müddetçe ırkçılığın bir ideoloji olarak varolabildiğini söylerken aynı zamanda üretim ilişkisinde bir değişiklik yapmak için ırkçılığı aşmanın zorunlu olduğunu söylemiş oluyoruz. Böylece şunu da söylemiş oluyoruz: Sınıflı toplumların ideolojik formları (ırkçılık, patriarki, heteroseksizm, vs.) ortadan kaldırılmadan sınıfsız bir toplum, diğer deyişle komunizm kurmak mümkün değildir. Zira bu formların kendisi zaten üretim ilişkisinin fonksiyon değerine sahiptirler, diğer deyişle sınıflı üretim ilişkisinin kendisidirler.

Sonuç

Toplum sınıflara bölündüğü müddetçe toplumda her bir bireyi kapsayan ortak bir dilin, sanatın, bilimin, kültürün ve ideolojinin bulunması mümkün olmayacak. Ancak bu farklılıklar birbiriyle aynı dünyaları olan iki ayrı grubu göstermiyor. Tam da bu nedenle örneğin 'Farklı kültürlerle birarada yaşamayı öğrenmek' klişesi devrimci düşüncenin tanım aralığında yer almıyor. Marksist düşüncenin farkı burjuva kültürünün dışında kendine yaşama alanı bulmaya çalışması değil, bilakis burjuva sınıfını ve en nihayetinde tüm sınıfları kaldırmaya çalışmasıdır. Ne burjuva kültürü ne de sosyalist kültür birbiriyle savaşlarının dışında, steril ve kurtarılmış bölgelerinde düşünülebilir. Bilakis aynı dünyada ve tam karşıtı olarak yaşandığı için bu ilişkiler birlik oluştururlar. Diğer deyişle bir toplumsal formasyonun burjuva kültürü ve ideolojisi sosyalist kültürü ve ideolojisinden ayrı düşünülemez. Devrimci sanatın ve bilimin toplumsal çiviyazısının altındaki maddi süreçleri çözümlenerek ürettiğini, siyasete, ideolojiye ve kültüre taşıyabilmek sınıf kavgasının bir aşamasını gösterir. Toplumsal sınıflar, tarihsel savaşlarında biçimler dünyasındaki öğeleri parçalamak ve birleştirmek suretiyle gerçek ilişkileri ya daha da anlaşılabilir hale getirirler ya da çarpıtılmadan ifade edilmesini sağlarlar. Devrimci sınıf siyasetinin bileşenleri topluma en yalın, en özsel soruları (insan neyle yaşar?, kim neyi neden ve nasıl üretir? kim neye nasıl üretmeden el koyar? vs.) sordurmaya çalışırken, egemen sınıfın ideologları toplumda yaşanan ilişkilerin doğallığını, normalliğini, alternatifsizliğini ve tarihüstülüğünü ispat etmeye çalışır. Ancak biliyoruz ki, tarihin sınıfsal ve sınıfın tarihsel karakteri vardır: Geçmişte sınıfsız toplumlar vardı ve gelecekte de sınıfsız toplumlar olacaktır.

Notlar

- 1) Lenin de bu kavramların aynı anlamı karşılamamasına rağmen, bu bağlamda ikisinin de kullanılabilmesine dikkat çekmiştir (1963:1371).
- 2) Yazı boyunca geçen parça/bütün ilişkisi, içsel ilişkiler alanı, genelleme düzeyi, bakı noktası, genişleme soyutlaması kavramları için bkz. Ollman, 1993; 2001 ve Arslan ve Mura. 2001.
- 3) Alıntılar her zaman bağlamdan koparılarak yapıldığı için çevirilerde kelimelerin nasıl karşılandığı, bazı durumlara yanıtıcı olabilmektedir. Bu alıntıda "üretim ilişkisini kuran ekonomik yapı" ifadesinde 'kurmak' olarak çevirdiğimiz 'bilden' fiilinin, 'şekillendirmek', 'biçim vermek' ve 'oluşturmak' anlamlarını da taşıdığını belirtmemiz gerek. Aynı durum "ekonomik yapıya denk düşen bilinç biçimleri" ifadesinde de vardır. Burada 'denk düşmek' olarak çevirdiğimiz 'entsprechen' fiili 'tekabül etmek', 'eşitlemek', 'eşlik etmek' ve 'buluşmak' anlamlarına da gelmektedir. Her ne kadar bunlar bir-birine çok yakın anlamlara sahip olsalar da, bu çeviriler, insanın zihninde yarattığı imgeler açısından ve bazen de soyutlamanın nasıl yapıldığını etkilemesi bakımından önemli olabilmektedirler.
- 4) Bu örneğin tuhaflığının verdiği duygudan sıyrılıp, "araştırmak lazım, belki de Antartika kıtasında karınca vardır" diye düşünen pek az okuyucu oldu?unu sanıyorum. Zira bu gerçekten de hiç gerekli değil.
- 5) Bu araçsalcı bakış açısının örnekleri siyasal müdahalelerin veya oluşumların sınıfsal niteliğini görmek istemeyen sol liberalizm ve sol Kemalizmde fazlasıyla görülebilir. Sol liberalizm örneğinde Avrupa Birliği gibi bir emperyalist odaktan insan hakları, demokrasi ve işçi sınıfına destek beklemek veya TÜSİAD gibi bir sermaye örgütünün Kürt Raporunda ilerici öğeler keşfetmeye çalışmak gibi aymazlıklar, onların araçsalcı bakış açılarıyla da açıklanabilir. Siyasal oluşumların sınıfsal özünü görmek istemeyen aynı araçsalcı bakış, sol Kemalizmde baska türlü işlemektedir. Bu örnekte ise sermayeyle, emperyalist ülkelerle içli dışlı olan, özelleştirmeleri ve Avrupa Birliğini destekleyen, ordunun devletin yüce çıkarlarından bahsetmesinin ardındaki sermaye ideolojisini görmeyip onu küresel emperyalizme karşı ulusal çıkarları savunmanın belirtisi sanmak hatası yapılmaktadır. Bu hata elbette araçla amaç arasındaki içsel bağı görmemekle mümkün olabilmektedir.
- 6) Zira insanların deri renginin siyasal, kültürel ve toplumsal ilişkilerde önemli olmaya başlaması yeni bir olgudur. Kapitalizm öncesinde de etno-merkezçilik vardı, ama insanların hiçbirisi bir diğersinin deri rengiyle ilgilenmiyordu, belki farkına bile varmıyordu. Deri rengi üzerinden giden bir ayrımcılık, köleciliğin kapitalizmin ilkel birikim döneminde üretim ilişkisinin

hayati bir bileşeni olmasından sonra başlamaktadır. İrkçılığın nasıl tarihsel olarak üretim biçiminin bir bileşeni haline geldiğini Robert Miles, "Kapitalizm ve Özgür Olmayan Emek: Anomali mi, Zorunluluk mu?" (Capitalism and Unfree Labour: Anomaly or Necessity?, 1987) adlı kitabında iyi bir şekilde göstermektedir. Ayrıca Miles'in araştırmalarına dayanarak günümüzdeki ırkçılık biçimlerini üretim ilişkileri temelinde değerlendiren Türkçe bir yazı için benim "Yeni İrksallaştırma Biçimleri: Etnisite, Çok-kültürcülük ve Diaspora", başlıklı yazıma bakılabilir (Arslan, 2001).

7) Örneğin Türkiye'de ve bir çok başka ülkede neo-liberalizmin en önemli boyutunu oluşturan özelleştirme ideolojisini hatırlayalım. Egemen medyadan artık milyonlarca kez duyduğumuz bir doğru karşısında özsel gerçekliği anlatmamız için daha fazla çaba harcamamız gerekiyor: Bu doğru Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) zarar etmesidir. Burada, "hayır zarar etmiyor, bakın şöyle örnekler de var" diye karşı saldırıda bulunmak öyle görünüyor ki, egemen ideolojinin güçlenmesinden başka bir işe yaramıyor. KİT'ler söz konusu olduğunda hep başvuru olan zarar ve kâr tanımlarının bu sömürü düzeninin zihniyetini, hegemonyasını yansıttığını, kâr-merkezli kapitalist düzen aşıldığında ortaya çıkacak olan kamu iktisadi teşebbüslerinin başka niteliklere sahip olacağını anlatmak elbette daha zor. Ama sosyalist ideolojinin burjuva hegemonyasından kurtulup parasal anlamda kâr ve zarar hesaplarının ötesinde kamu yararı, sömürsüz ilişkiler gibi kavramları ön plana çıkarması gerekiyor.

8) Devletin neden ve nasıl bir üretim ilişkisi olarak görülmesi gerektiğini Philip Corrigan, Harvie Ramsay ve Derek Sayer (2001) yetkin bir şekilde açıklamaktadırlar.

9) Özgün metindeki kelime oyununu da belirtmek gerek: Anlaşılabilir ya da duyumsanabilir doğüstü şey, "ein sinnlich übersinnlich Ding" olarak belirtilmiştir (Marx, 1969:50).

Kaynakça

Arslan, E.ve Mura, B. (2001) "Bertell Ollman'ın Marksizm'e Katkısı: Diyalektiği Çalıştırmak", *Praksis*:3, 102-30.

Arslan, E. (2001) "Yeni İrksallaştırma Biçimleri: Etnisite, Çok-kültürcülük ve Diaspora", *Praksis*:2, 204-47.

Corrigan, P., Ramsay, H., Sayer, D. (2001) "Üretim İlişkisi Olarak Devlet", *Praksis*: 3, 203-27.

Klaus, G. ve Buhr, M.(der) (1972) *Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der*

Philosophie-1 Hamburg: Rowohlt.

Lenin, (1963) "Zur Frage der Dialektik" Weber, H. (der) *Ausgewählte Schriften*, München: Kindler Verlag içinde.

Lenin, (1970), "Was Tun?", Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der KPdSU (der) *Ausgewählte Werke - I* Berlin: Dietz Verlag içinde.

Lotter, K., Meiners, R. Treptow, E. (1984) *Marx-Engels Begriffslexikon* München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck).

Marx, K. (1969) *Das Kapital (Kritik der politischen Ökonomie) I* Frankfurt/M-Berlin-Wien: Ullstein Buch.

Marx, K. (1971) *Frühschriften* Landshut S. (der) Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Marx, K. (1979) "Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1844)", Fetscher, I. (der) *Marx-Engels II Studienausgabe: Politische Ökonomie* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag içinde (38-130).

Miles, R. (1987) *Capitalism and Unfree Labour: Anomaly or Necessity?* London and New York: Tavistock.

Ollman, B. (1993) *Dialectical Investigations*, New York, London: Routledge

Ollman, B. (2001) "Marksizm ve Siyaset Bilimi: Marx'ın Yöntemi Üzerine Bir Tartışmaya Başlangıç", *Praxis*:3 131-54.